

Anatolii NAIRULIN

Linguistic subject matter of epistolary of Borys Hrynchenko

The article deals with the analysis of the linguistic subject matter of the epistolary of Borys Hrynchenko based on the material of his letters to Vladymyr Hnatiuk, Trofym Zinkivskyi and Mykhailo Kotsiubynsky. It has been emphasized that the lexicographic activity of B. Hrynchenko appeared an example and proof of his intensive and self-sacrificing labor, and it is no wonder why the Dictionary of the Ukrainian language remains the basis for the fundamental lexicographic works of the domestic scholars even in our days. The epistolary heritage of B. Hrynchenko pays a great attention to the problems of the lexical, grammatical, accentuational, and orthographic normalization of our literary language, the educational function of our mother tongue and its use in the sphere of science.

Юлія Абрамян

Джерела дослідження напрямків розвитку сільськогосподарської лексики українських східнослобожанських говірок

Ґрунтовне, усебічне вивчення динаміки лексичної системи української мови загалом та словникового складу окремих тематичних груп у сучасній вітчизняній лінгвістиці дедалі виразніше стає одним з найактуальніших завдань. Для мови характерним є постійний рух, змінність у часі й просторі, і водночас їй властиві ознаки внутрішньої стабільності, цілісності. За спостереженнями В. М. Ярцевої, під час дослідження історичних чинників змін окремих мов чи діалектів можна виявити періоди більшої «стійкості», або, навпаки, різке зростання змін, що призводять до якісних зрушень у будові цієї мови [24: 33]. Лексика є тією динамічною системою, яка засвідчує залежність розвитку мови від загального прогресу, матеріальної та духовної культури народу. О. А. Стишов зауважує: «Історична змінність мови — найістотніша її риса, іманентна властивість, зумовлена безперервним процесом

пізнання, зростанням потреб номінації й комунікації. Мова постійно вдосконалюється як у своїй структурній організації, так і в плані змісту» [18: 8]. Суперечність між наявними мовними засобами й постійним зростанням номінативних і комунікативних потреб суспільства, на думку вченого, є головною рушійною силою розвитку мови. Саме словниковий склад мови як найбільш відкрита система найчутливіше реагує на різноманітні екстралінгвальні та інтралінгвальні чинники.

Метою статті є визначення ролі *Словаря української мови* за ред. Б. Д. Грінченка в дослідженні напрямків розвитку сільськогосподарської лексики українських східнословобжанських говірок.

Динамічні процеси в українському лексиконі неодноразово були предметом дослідження в межах окремих часових зрізів. Теоретичні питання розвитку та вдосконалення української мови вивчали О. С. Мельничук [12] та О. О. Тараненко [20]. Зміни в словниковому складі української мови за період Другої світової війни досліджував І. Й. Тараненко [21: 200]. Лексичні зміни в українській мові початку ХХ століття відображено в монографії О. Г. Муромцевої [14]. Динамічні процеси з погляду неологізації лексики української мови середини ХХ століття аналізували Г. О. Козачук [7], А. А. Москаленко [13], В. З. Присяжнюк [15], М. М. Фещенко [22] та ін. Процеси неологізації та архаїзації лексичного складу сучасної української мови кінця ХХ — початку ХХІ ст. вивчають Л. В. Струганець [19], Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк [6], Л. А. Лисиченко [9], Л. І. Мацько [11] та ін. Розвиток семантичних процесів української мови досліджено в роботах В. М. Русанівського [16], О. О. Тараненка [20], І. А. Самойлової [17]. Виявленню динаміки української діалектної системи загалом та окремих її говірок на різних мовних рівнях присвячено праці Б. А. Шарпила [23], І. О. Варченка [1], П. Ю. Гриценка [4; 5], К. Ф. Германа [2], К. Д. Глуховцевої [3], Г. І. Мартинової [10], О. М. Костів [8] та ін.

Актуальність нашої роботи зумовлена потребою системного дослідження сільськогосподарської лексики як органічного складника лексикону східнословобжанських говірок в аспекті динаміки. У цьому плані необхідним є аналіз мовних інновацій вербальної структури репрезентативного складу семем з урахуванням результатів, отриманих шляхом опрацювання агролексем різних часових зрізів, що дозволяє показати динаміку в лексичній системі та встановити основні напрямки розвитку українських східнословобжанських говірок загалом.

Мовознавчий інтерес до сільськогосподарської лексики зумовлений насамперед її здатністю зберігати в собі цілісну лінгвістично-етнографічну

інформацію відповідної території. На Східній Слобожанщині існують сприятливі умови для розвитку землеробства, тому досліджуваний ареал має розвинуту й досить усталену систему сільськогосподарської лексики. Розвиток традиційного народного господарства регіону пройшов стадії формування й становлення в складних соціально-економічних та природничо-географічних умовах, що, звичайно, позначилося на лексиконі діалектоносіїв, адже досліджувана тематична група лексики відображає реалії споконвічного заняття українців.

Сільськогосподарська лексика не лише зберігає в собі чимало архаїчних явищ, але й відкрита для входження нових мовних одиниць, що дозволяє простежити динаміку живого народного мовлення. «У розвитку словникового складу будь-якої говірки співіснують два процеси — оновлення лексики й збереження традиційних рис. Ці закономірні зміни пов'язані як з внутрішнім розвитком мови, так і викликані екстралінгвістичними факторами» [7: 196]. На формування й становлення лексикону регіону впливають різноманітні чинники: реальні природничо-географічні, економічні, суспільні умови та внутрішні закони мови. Розвиток сільськогосподарської лексики сягає глибини століть і нерозривно пов'язаний з поступом цивілізації, тому ця тематична група лексики відтворює вікові мовні набутки, адже позначувані поняття посідають у житті народу чи не найголовніше місце.

Для більш об'єктивного вивчення ми розглядаємо опозицію аналізованого сегмента лексики на двох хронологічних зрізах: їхні часові межі орієнтовно визначаємо як сто років — кінець XIX ст. — початок XX ст.: кінець XX ст. — початок XXI ст., адже мовні зміни найбільш виразно можуть виявлятися, і, відповідно, їх можна чітко простежити впродовж значного за часом відрізка.

Дослідження динаміки мовних процесів у сільськогосподарській лексиці проводимо, залучаючи матеріали лексикографічних праць кінця XIX — початку XX століття: *Словарь української мови* за ред. Б. Д. Грінченка (К., 1907–1909), *«Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии»* В. К. Василенка (Х., 1902), а також матеріали етнографічної праці *«Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края»* за ред. В. В. Іванова (Х., 1898) та збірку *«Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці»* М. Ф. Сумцова, що містить етнографічні, історико-культурні розвідки, присвячені життю й побуту слобожан з середини XVII ст. до початку XX ст. Аналіз цих праць дозволяє нам змодельювати лексичний склад та семантичну структуру лексичних одиниць, що репрезентують перший часовий зріз, від якого нас віддаляє більше ста років.

Матеріали кінця ХХ — початку ХХІ століття були отримані в результаті опитування респондентів за спеціальним питальником шляхом диктофонної фіксації діалектного мовлення в 63 населених пунктах Східної Слобожанщини протягом 2008–2009 рр.

Одним із найголовніших джерел для наших наукових пошуків став *Словарь української мови* за редакцією Б. Д. Грінченка (далі *СУМ*), який залучено до дослідження на тій підставі, що в ньому передусім репрезентовано народно-розмовну лексику. Увесь лексичний матеріал автор подає, не розрізняючи лексику живої народної мови, з її численними територіальними діалектами, і лексику літературної мови, адже словник мав на меті подати лексику української мови загалом. У передмові зазначено, що, з огляду на джерела, склад словника становлять два шари лексики: слова народної мови і слова, узяті з творів авторів (літературна мова). Отже, у *СУМ* подана різна за сферою вживання лексика. У своїй роботі ми використовуємо матеріали словника вибірково, орієнтуючись не тільки на належність вокабул до відповідної тематичної групи лексики, а й керуючись територіальним принципом, тобто ми звертаємо увагу на паспортизацію зафіксованого в лексикографічній праці матеріалу. Обираємо, передусім, лексеми з паспортизацією, яка засвідчує близькість розташування указанного Б. Д. Грінченком ареалу до обстеженої нами території або залучаємо до дослідження загальнопоширені номени, характерні для всього українського континууму.

Принагідно у своїй роботі використовуємо один з перших регіональних етнографічних словників — *«Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии»* (ОТС), який містить народні терміни кількох тематичних груп, зокрема й сільськогосподарської, що функціонували на території Полтавської губернії в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.

Використовуємо в дослідницькій роботі збірку розвідок *«Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці»* М. Ф. Сумцова, названу в анотації до сучасного перевидання енциклопедією культурного буття слобожан [ДЕІСУ: 2], а розвідку *«Слобожани»* у передмові — малою енциклопедією народного життя краю [ДЕІСУ: 14]. Праця містить багатий етнографічний матеріал, зокрема й про слобожанське хліборобство та промисловість кінця ХІХ ст.— початку ХХ ст., отже, відбиває сільськогосподарську лексику того часу.

Поділяємо думку К. Д. Глуховцевої, яка звернула увагу на те, що для дослідження напрямків структурних змін східнослобожанських говірок надзвичайно важливою є праця *«Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края»* за загальною редакцією В. В. Іванова

[ХАРК. ЗБ.], у якій уміщені записи етнографічного та фольклорного матеріалу з 48 слобід колишнього Старобільського повіту: 40 українських поселень та 8 російських [3: 156]. Отже, ця пам'ятка безперечно може певною мірою репрезентувати лексичний склад та семантичну структуру лексичних одиниць, які становлять для нас науковий інтерес.

Спостереження над виявом мовних одиниць у тематичній групі сільсько-господарської лексики дозволяє констатувати, що в обстежених говірках часто паралельно можуть функціонувати фонетичні варіанти слів і форм, морфемні варіанти лексем з однаковим або схожим значенням, лексичні дублети, не розрізнені відтінками значення в мовленні діалектоносіїв. Ці особливості характерні не лише для східнословобжанського мовлення, але й засвідчені в інших новостворених українських говірках, гетерогенних за походженням. Це одна з важливих діалектних рис. Своєрідність же функціонування згаданих явищ у досліджуваному ареалі полягає в тому, що вони вільно побутують у межах однієї говірки чи навіть у мовленні одного діалектоносія [3: 28]. Широка варіативність мовних одиниць свідчить про різнодіалектні основи формування обстежених говірок, а також значну роль у цьому відіграють перманентні контакти з носіями інших діалектних систем.

Опрацьований лексичний матеріал двох хронологічних зрізів дозволяє нам порівняти й змодельовати діючі мовні процеси, побачити їх потенційні можливості щодо розвитку мовної системи загалом. Зіставлення матеріалів давніх джерел та просторове розміщення мовних одиниць на сучасному зрізі свідчить, що частина лексики не зазнала змін упродовж досліджуваного періоду й щодо кількісного складу, і щодо функціонального навантаження, отже, такі явища розцінюємо як статичні. Як динамічні кваліфікуємо ті, що зазнали різного типу змін: входження або зникнення номенів; заміна одних лексичних одиниць іншими; поява чи зникнення варіантних одиниць, звуження чи розширення семантичного навантаження, рідше, трансформація семантичної структури усталених номенів.

Дослідження лексики в сучасній лінгвістиці ґрунтується на розумінні системного характеру, який зобов'язує розглядати слово в усіх його смислових зв'язках, визначати його місце й роль у певному сегменті мови чи діалекту. Системний опис діалектної лексики має безсумнівні переваги, оскільки він дає можливість відобразити всю лексику, включаючи назви первинні й похідні, питомі й запозичені, прості й складні, вузьколокальні й ті, що входять до складу літературної мови.

Діахронійне вивчення діалектної лексики дає можливість простежити мовні зрушення на окремих часових зрізах, визначити територіальні межі цих

змін, а також засади їх виникнення. Для окремих часових періодів характерні лише тенденції до змін, але без їх аналізу не можна цілком розкрити напрямки зрушень і результати змін на синхронійному рівні. Порівняння різночасового мовного матеріалу дозволяє виявити не тільки динамічні процеси в певних говірках упродовж визначеного періоду, а й забезпечує достовірними відомостями щодо закономірностей розвитку всієї діалектної системи української мови.

Дослідження сільськогосподарської лексики окремої діалектної зони ґрунтується на розумінні її як підсистеми лексичної системи сучасного українського діалектного континууму. Період від початку ХХ ст. до початку ХІХ ст. для цієї групи лексики є періодом інтенсивних змін у зв'язку з дією різноманітних екстра- та інтралінгвальних чинників. Екстралінгвальні чинники є найбільш впливовими, суть їх полягає в постійно змінюваних суспільно-економічних умовах у к. ХХ ст. — на поч. ХХІ ст., які зумовили занепад аграрного сектору економіки й розвиток приватного сільськогосподарського виробництва, а з ним зміни в культивацийних програмах. Великий вплив справило входження країни в міжнародний інформаційний, культурний, науковий простір. Істотний динамізм у лексичній системі діалектного мовлення викликаний дією активних міграційних процесів. Інтралінгвальні чинники пов'язані переважно з процесами словотворення, розвитком фонетичної варіативності та семантичної трансформації на базі питомих і запозичених слів.

Динамічні процеси, що відбуваються в сучасному діалектному лексиконі, не порушують загальної стабільності в цій системі. Змінність і стабільність — це об'єктивні взаємопов'язані та взаємозумовлені процеси, які підтримують єдність внутрішньої структури словникового складу діалектного мовлення.

Отже, ключові лексеми — *жито*, *зб'їж*: *а*, *зе^рно*, *злак*, *йаровина*, *озимина*, *ос'т'ук*, *пашин'а*, *пше^нниц'а*, *рож*, *суржа*, *хл'їб* тощо, представлені в СУМ й спостережені в сучасних українських східнословобжанських говірках. Ці номени мають прадавнє коріння і протягом століття зберегли своє первинне значення без суттєвих змін, щоправда, у говірках наявна більша кількість фонетичних і морфемних варіантів. Названі лексеми активно функціонують не лише в живому мовленні, а й сучасній українській літературній мові.

Загалом, проаналізувавши репертуар сільськогосподарських назв у 63 українських східнословобжанських говірках і номени, представлені в СУМ та етнографічних працях, констатуємо збереження традиційної лексики. Стабільність у цій лексико-семантичній групі пов'язана переважно з позалінгвальними чинниками, адже, як відомо, для лексичної динаміки впливовою

є змінюваність реалій, а сільськогосподарські культури в житті діалектоносців завжди відігравали й відіграють важливу роль, тобто незмінність реалій спричинює сталість у називанні денотатів.

Незначні динамічні зрушення в лексико-семантичній групі відбулися в основному за рахунок виникнення найменувань на позначення різних видів рослин, збільшення дублетних найменувань (напр., на позначення злакових культур на корені, довгого щетинистого вусика на колосковій лусці зернових тощо). Помічено також зміну семантики окремих традиційних номенів, зокрема: розширення й часткове зміщення значення характерне для слів *злаки*, *зб'їж*: *а* тощо.

Отже, часткове зміщення значення, розширення семантичної структури давніх за походженням лексем свідчить про безперервні динамічні процеси, характерні для усного мовлення. Завдяки лексикографічним пам'яткам, зокрема *Словарю української мови* за ред. Б. Д. Грінченка, який є надійним джерелом фіксації назв, ми можемо об'єктивно з'ясувати напрямки розвитку певного сегменту лексики, що відкриває перспективи для подальших досліджень у цьому аспекті.

Джерела

- ДЕІСУ** Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / упоряд., підготов. тексту, передм., післямова та прим. М. М. Красикова. — Х.: Вид-во «АТОС», 2008. — 558 с.
- ОТС** Василенко В. К. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии: кустарные промыслы, сельское хозяйство и земледелие // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1902. — Т. 13. — С. 139–214.
- СУМ** Словарь української мови: у 4 т. / упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Д. Грінченко. — Репринт. вид. — К.: Лексикон, 1996. — Т. 1–4.
- Харк. ЗБ.** Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / сост. В. В. Иванов. — Харьков, 1898. — Т. 1. — 1012 с.

Література

1. Варченко І. О. Фонетичні зміни в одній західнополтавській говірці // Українська діалектологія і ономастика / ред. К. К. Цілуйко. — К., 1964. — С. 14–28.
2. Герман К. Ф. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті: Фонетика, фонологія. — Чернівці: Рута, 1995. — 391 с.
3. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок: монографія. — Луганськ: Альма-матер, 2005. — 592 с.
4. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. — К.: Наук. думка, 1990. — 272 с.
5. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики. — К.: Наук. думка, 1984. — 227 с.
6. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: монографія. — К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2008. — 336 с.
7. Козачук Г. О. Динаміка побутової лексики поліських говірок // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: XV Республіканська діалектологічна нарада: тези доп. і повідом. — Житомир, 1983. — 229 с.
8. Костів О. М. Динаміка і статика в діалектних просторових конструкціях (на матеріалі II тому АУМ): автореф. канд. філол. наук. — Л., 2003. — 23 с.
9. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови. — Х.: Вид-во ХДУ, 1997. — 132 с.
10. Мартинова Г. І. Діалектний словотвір: Досягнення і перспективи досліджень: зб. наук. доп. — К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2009. — С. 542–547.
11. Мацько Л. Українська мова в кінці ХХ ст. (зміни в лексиці) // Дивослово. — 2000. — № 4. — С. 15–20.
12. Мельничук О. С. Розвиток мови як реальної системи // Мовознавство. — 1981. — № 2. — С. 22–34.
13. Москаленко А. А. Лексика української літературної мови другої половини ХІХ — початку ХХ ст. — О.: Одес. держ. ун-т ім. І. М. Мечникова, 1970. — 56 с.
14. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині ХІХ — початку ХХ ст. — Х.: Вища шк., 1985. — 152 с.
15. Присяжнюк В. З. Неологізми в назвах будівель // Укр. мова і л-ра в шк. — 1979. — № 8. — С. 73.
16. Русанівський В. М. Семантичні процеси розвитку української лексики // Історія української мови. Лексика і фразеологія. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 660–715.
17. Самойлова І. А. Процеси семантичної деривації в лексиці сучасної української літературної мови (на матеріалі неологізмів 70–90-х років ХХ ст.): автореф. канд. філол. наук. — К., 1999. — 16 с.

18. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі мови засобів масової інформації). — 2-ге вид., переробл. — К.: Пугач, 2005. — 388 с.
19. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. — К.: Астон, 2002. — 352 с.
20. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. — К.: Наук. думка, 1989. — 256 с.
21. Тараненко І. Й. Із спостережень над збагаченням словникового складу української літературної мови // Наук. зап. Одес. педін-ту. — Т. 10. — 1955. — С. 63–82.
22. Фещенко М. М. Нові слова для нових понять // Культура слова. — К.: Наук. думка, 1979. — Вип. 17. — С. 31–36.
23. Шарпило Б. А. До питання про генезис діалектних груп української мови // Тезиси докл. и сообщ. по итоговой науч. конф. за 1964 год. — Луганск, 1965. — С. 90–96.
24. Ярцева В. Н. Проблемы языкового варьирования: исторический аспект // Языки мира: Проблемы языкового варьирования. — М.: Наука, 1990. — С. 4–35.

Yulia ABRAMIAN

The sources of research of directions of development in agricultural vocabulary of ukrainian east-slobozhan dialects

The article analyzes role and importance of lexicographical works, including Ukrainian Language Dictionary ed. by B. Hryinchenko, in the study of dynamic processes in agricultural vocabulary of Ukrainian East-Slobozhan dialects. Language shifts' analysis of verbal structure of representative repertoire of vocabulary defined thematic group traced on two chronological periods. Its time frame defined as approximately one hundred years — the end of XIX century — beginning of XX century, because language changes most definitely can be detected for a considerable time interval. This allows showing the dynamics in lexical system and establishes main directions of Ukrainian East-Slobozhan dialects' development in general.